ÓKOR

A társadalmi nemek az ókorban

Lin Foxhall, a leicesteri egyetem professzor asszonya, egy olyan területet tárgyal könyvében, amelynek a magyar megfelelője (a társadalmi nemek elmélete) talán kevésbé ismert, mint az angol terminus: *gender studies*. Nem ez az első kísérlete ezen a területen. Két tanulmánykötetet is jegyzett szerkesztőként *John Salmonnal* együtt, amelyek egyazon évben jelentek meg a neves Routledge kiadó gondozásában: *Thinking Men. Masculinity and its Self-Representation in the Classical Tradition* (Gondolkodó férfiak. A férfiasság és önreprezentációja a klasszikus hagyományban. 1998) és *When Men were Men. Masculinity, Power and Identity in Classical Antiquity* (Amikor a férfiak férfiak voltak. Férfiasság, hatalom és identitás a klasszikus antikvitásban. 1998). Jelen ismertetés tárgyául szolgáló könyvéről, amely inkább a nőkre, női szerepekre koncentrál, bár óhatatlanul kitér a férfiakra is, angol nyelven már születtek recenziók.[1]

A klasszikus antikvitás tanulmányozásában a huszadik század közepéig az a nézőpont dominált, ami voltaképpen az ókorig visszavezethető. A történelmi narratíva a kiemelkedő férfiak és a háborúk, csaták köré rendeződik; a hozzájuk képest kisebb értékű nők legfeljebb alkalmanként tűnnek fel vagy tragikus hősnőként vagy prostituáltként. A kutatás az 1970-es évektől kezdett a női szerepek, a *gender* kutatása felé fordulni. Előbb egyfajta feminista nézőpontot vett fel, dokumentálni és bizonyítani akarván, hogy az antikvitásban a nőket elnyomták. Az egyoldalú megközelítés ellenére elkezdték más fényben vizsgálni a forrásokat. Ennek a folyamatnak a bemutatása teszi ki a bevezető zömét Foxhall könyvében. A tudománytörténeti kitekintést a források szemrevételezése követi. Bármilyen elemzésnél figyelembe kell venni, hogy az írott források zömét az elithez tartozó felnőtt férfiak alkották, írták. A könyvben a szónoki beszédek, orvosi traktátusok és a levelek kapnak teret, a régészeti emlékanyag mellett. Ez utóbbi felhasználása és értelmezése a mű talán legnagyobb erénye.

1 Renee Marie Gondek, Bryn Mawr *Classical Review,* http://bmcr.brynmawr.edu/2014/2014-05-23.html. Thomas K. Hubbard, *AHB Online Reviews* 4 (2014) 89–91, http://ancienthistorybulletin.org/online-reviews-vol-4.

A szűkebb szakterületét tekintve régész szerzőnő könyve sorra veszi azokat a lehetséges helyzeteket, amelyeknél a társadalmi nem szerepet játszhatott az ókorban. Nincs ezek között a politika, a klasszikus antikvitás államaiban ugyanis nem csak a nőket, de a felnőtt férfiak jelentős hányadát is kirekesztették a politika gyakorlásából. A második fejezet a legszűkebb és a leginkább kézenfekvő területet, a családot és házasságot mutatja be.

A háztartás és a család tárgyalásakor előbb sorra veszi, kik tartozhattak a háztartáshoz, majd a házasság és a házasságtörés kérdéseit vizsgálja a görögöknél és Rómában. Mindkét kultúrára igaz, hogy a háztartás vagy család fogalmába jóval több személyt értettek, mint a mai nukleáris család esetében. Beletartoztak a rabszolgák, sőt a felszabadítottak rabszolgák is. Rómában a tágabb értelemben vett családba sorolták még az ún. agnát rokonokat, akik tulajdonképpen a családfő férfiági rokonai voltak. A római család fölött a férfi családfőnek (*pater familias*) széleskörű, jogilag biztosított hatalma volt. Nagyjából hasonló – elméleti – nézeteket vallott Arisztotelész, aki szerint a férfiak a nők fölött állnak, ezért egy helyesen berendezett görög városállamban nekik kell irányítaniuk, ellenőrizniük a nőket. A házasság emocionális vetületét természetesen sem a görögök, sem a rómaiak nem hagyták figyelmen kívül, de például Cicero nem sorolta azt a mély és hosszú-távú kötelezettségek közé, holott szerinte ide tartozik a hazaszeretet vagy szülők-gyerekek közötti viszony. A nemek közötti intézményesített viszonyt a házasság teremtette meg, amit alapvetően a férfiak domináns szerepe jellemzett. Jól mutatja ezt, hogy a görög városállamok többségében az apa és felnőtt fiútestvér nélkül maradt nőket egy közeli férfirokonnak kellett feleségül venni, vagy éppen – hozomány biztosításával – megfelelő módon kiházasítani. A római házasság intézményébe Augustus korától törvényhozás útján beleavatkozott az állam is, mégpedig a jogilag elismert és rendezett kapcsolatok, vagyis a házasság védelmében. A római Egyiptomban húszéves korára a nők legalább hatvan százaléka házas volt, s ez az arány az életkor előrehaladtával emelkedett. Igaz, hogy a válások száma is igen magas, talán a korai életkorban megkötött házasságoknak köszönhetően. A házasságtörést a görögök nem a házasfelek közötti érzelmi szakadásként vagy erkölcsi problémaként fogták fel, hanem abból a szempontból, hogy a házasságtörés fenyegeti a gyermekek törvényes származásáról felállított vélelmet, ami vagyoni és politikai szempontból is kihatásokkal jár. Rómában a jog – mai szemmel nézve – sajátosan értelmezte a házasságtörést. A férfiakat nem lehetett beperelni, ha például prostituáltakkal létesítettek házasságon kívüli illetve házasság melletti szexuális kapcsolatot. A férfiak és nők helyzetének ez a megkülönböztetése számos más területen is tetten érhető.

Az identitás, a polgárjog, a vagyoni viszonyok stb. miatt egyaránt fontos volt a leszármazás, a családfa számon tartása, különösen igaz ez a politikai vezető

szerepet játszó családok, nemzetségek esetében. Az ismert esetekben a leszármazást két-három generációra visszamenően tartották számon, de csak férfiágon. Mindenesetre még ez az időintervallum is jóval hosszabb volt, mint az egyes személyek életideje. Az elit családok csak a férfiak vonalán tettek erőfeszítéseket, hogy áthidalják ezt az időbeli „szakadékot", nők esetében csak néhányszor tettek kivételt, pl. kiemelkedő tettet végrehajtó nőknél. A mindennapi életben olykor keveredő szerepek közé az idő és az emlékezés révén merev határokat húztak. A különbség már a gyermekkortól kódolva volt a gyerekkitételben, a nevelési-oktatási lehetőségek biztosításában, sőt még a halál után emlékezés, az emlék megörökítésének területén is. A fejezet egyik figyelmet érdemlő megállapítása, hogy a görögöknél a fiúk az otthoni nevelésből kikerülve elég hamar kapcsolatba kerültek a szexualitás különféle vetületeivel, míg a rómaiaknál ezt megpróbálták korlátok között tartani. Utóbbiaknál – legalábbis az elithez sorolható családok esetében – a lányok képzésére nagyobb hangsúlyt fektettek.

A „Testek" (*Bodies*) című fejezetben Lin Foxhall abból indul ki, hogy a klasszikus antikvitásban a test, a külső megjelenés az egyén szociális és erkölcsi jellemzőivel szoros kapcsolatban állt. A testi megjelenés morális implikációkat hordozott. A szép testhez pozitív tartalom kapcsolódott, az önkontroll és az autonóm férfi külső kifejeződésének tartották. A nők esetében ugyanehhez a külső tulajdonsághoz a csábítás, becsapás képzeteit rendelték. Érdekes jelenségek tarkítják ezt az összképet. A római matrónák szobrain a fej egyedileg és realisztikusan kidolgozott. Ezt a fejet illesztik rá egy Venus mintájára megalkotott, fiatal, szép és meztelen női testre. Ugyancsak figyelemre méltó, hogyan kezelik azokat a nőket, akik az antikvitásban kizárólagosan férfiaknak fenntartott szerepeket töltöttek be: az amazonok, Artemis istennő vagy éppen a rómaiak ellen lázadó Boudicca. Mindez azt mutatja, hogy a társadalmi nemek kijelölt határait át lehetett lépni, de ezt csak kis mértékben tolerálta a korabeli – férfi – közvélemény.

Az ötödik fejezet, amely a „Vagyon" (*Wealth*) címet viseli, azt vizsgálja, hogyan függött össze a materiális javak megszerzése és használata a társadalmi nemekkel. Először a vagyon öröklés útján történő átháramlását mutatja be a szerzőnő, megállapítva, hogy mind a görögök, mind a rómaiak körében voltak bizonyos korlátozások a nők előtt (pl. a lex Voconia, Kr. e. 169). A vagyonukkal sem feltétlenül gazdálkodhattak függetlenül, mivel a klasszikus civilizációk ismerték a nők gyámságának jogintézményét. Teljesen autonóm gazdasági szereplő csak férfi lehetett, bár az antik társadalmak sajátosságai miatt közülük sem mindenki. Ezeknél a mondhatni közismertnek tekinthető információknál, sokkal érdekesebb, hogy a nők saját munkájukkal is szerezhettek vagyont. Egy vizsgálat szerint a klasszikus kori Athénban 27 foglalkozás neve adatolt nőnemű formában, legtöbbje a textilkészítéssel kapcsolatos, de dajkák, táncosnők és

prostituáltak is találhatók a felsorolásban. A nők és a textilkészítés szoros emocionális és gazdasági kapcsolatát más típusú források is megerősítik: a szövőszék súlyait gyakran személyes jelekkel látták el, amelyek használójukat, tulajdonosukat azonosították. A „tisztességes nő" képzetéhez tapadó elvárások korlátozták a nők számára elvállalható foglalkozások körét. E körön kívül a prostituáltak munkája a legtöbbször felidézett. Szolgáltatásaik igénybevétele a férfiak számára elfogadott volt, amennyiben nem túlzott mértékben éltek vele. Ez ugyanis az önfegyelem hiányaként elítélendő volt. A prostituáltak tevékenysége nemhogy illegális nem volt, de még csak félreeső helyekre sem kényszerítették őket. Pompeiiben az egyik azonosított bordélyház a *forum* szomszédságában került elő. Több helyen feltártak utcára nyíló, egymás mellett sorakozó egyágyas szobácskákat (*cellae meretriciae*), amelyek szintén a prostitúcióval hozhatók összefüggésbe.

A tér és használata társadalmi konstrukció. Az antikvitás térhasználatát *gender* szempontból közelíti meg a hatodik fejezet, amely a házakat, sportpályákat és fürdőket elemzi. A lakóházak esetében, bár az irodalmi források utalnak férfi és női házrészekre, inkább az tűnik valószínűnek, hogy időben elkülönülten használták az egyes helyiségeket, ráadásul a nemek térhasználatának időbeli elkülönülését befolyásolta, hogy magán-, illetve közéleti-üzleti használattal is számolni kell. A sportpályák – különösen Hellászban – a férfi szerepek reprezentálásának fontos terepei. A Kr. e. IV. századig régészetileg nem mutathatók ki elkülönült helyek, ezért addig multifunkcionális helyek szolgáltak a tevékenység megvalósítására. Ezek viszont jellemzően távol estek (pl. a városfalakon kívül) a nők által gyakran felkeresett helyektől, útvonalaktól. A fejezet legtalányosabb része a fürdőkkel kapcsolatos. A szerző kimutatja, hogy sommásan megfogalmazva a római fürdőkultúrában nem csak a társadalmi rétegek nem különültek el egymástól, hanem a nemek sem. A római fürdők többsége csupán egy létesítménnyel rendelkezett. A *principatus* korában ráadásul többször próbálták betiltani a nők és férfiak közös fürdőzését. Az ismétlődő tiltás arra utal, hogy élő és tartós gyakorlattal állunk szemben. Összegzésül azt állapítja meg Lin Foxhall, hogy abszolút értelemben nagyon kevés hely volt nemek mentén strukturált.

A vallásról szóló fejezetben a szerzőnő azt vizsgálja, milyen szerepet játszottak a nők az egyes szertartásokban (pl. áldozatbemutatásnál), illetve hogyan vettek részt az egyes vallási ünnepeken, valamint a szerelmi mágiában. Az ortodox nézet szerint a nők többnyire nem vehettek részt az áldozatbemutatásban. Foxhall ezt cáfolandó olykor első pillantásra meglepő forrásokat is használ. Kimutatja például, hogy az attikai vázafestményeken a nők – bár a férfiakénál kisebb arányban – feltűnnek az áldozati állatok

értékesnek tartott részeivel. Rómában pedig még az áldozati állatok leölői, mészárosai között is találhatunk nőt (CIL 6. 9824). Hasonló a helyzet az ünnepekkel is. A Nagy Panathénaia ünnepén a versenyjátékokból ki voltak zárva a nők, mégis egy ősi arisztokrata nemzetség női tagja, Athéné Polias istennő papnőjeként szerepet kapott, s a peplos-vivő nők is nagy valószínűséggel előkelő családokból kerültek ki. Az elithez tartozás ez esetben átmetszette a nemek által kijelölt határokat, ami mégiscsak meglepő a demokratikus berendezkedésűnek tartott Athénban. A Panathénaia az athéni állam ünnepe volt, ezzel szemben az ún. Thesmophoria démosok szerint szerveződött. A rítusai titkosak voltak, az ünnepen csak nők vehettek részt. Démétér és Kóré ünnepe volt, akik anya–lánya kapcsolatban álltak egymással. A női leszármazás a politikai életben nem játszott szerepet, de érdekes módon a polgárjogot mégis démosok szerint tartották nyilván. Az állami ünnepeket központi helyeken tartották, míg pl. a Thesmophoriát félreesőkön. A Vesta-szüzek testülete mondhatni közismert, de a feliratos emlékanyag árulkodik arról, hogy a vallási egyesületek tevékenységében is részt vettek nők, akár pénzügyi támogatóként is. A részvétel független volt a társadalmi helyzettől. Rómában csak nők vehettek részt a Bona Dea ünnepségen, aminek megsértése közbotrányhoz vezetett, mint az kiderült Clodius „szentségtörése" kapcsán. Bona Dea kultusza állami elismerést és védelmet élvezett, ezzel szemben a Bacchus-tisztelet bizonyos formáit az állam betiltotta és üldözte. A magyarázat a szerző szerint abban kereshető, hogy, bár mindkét kultusz fő szereplői nők voltak, az előbbit az állam ellenőrzése alatt tartotta azáltal, hogy a rítusokat előkelő (értsd: a politikai elit rokonságába tartozó) nők végezték, az utóbbiban bárki részt vehetett. A női szerepvállalás gyanús volt az államot vezető férfiak szemében, hacsak nem a társadalmi helyzet szentesítette.

A szerzőnő, noha sok esetben csak rekapitulálja az eddigi ismereteket, átfogó képet nyújt a társadalmi nemek szerepéről, így könyve jó bevezető lehet azoknak, akik a társadalmi nemek elméletére és szerepére kíváncsiak az antikvitást illetően. Ez megfelel a sorozat (*Key Themes in Ancient History*) célkitűzéseinek. Régész voltából fakadóan az irodalmi és feliratos források mellé odaállítja a régészeti emlékanyagot, ami olykor érdekes megvilágításba helyezi a korábbi nézeteket.

Foxhall, Lin: *Studying Gender in Classical Antiquity*. (A gender kutatása a klasszikus antikvitásban) Cambridge University Press, 2013. XI+188 o.

Takács Levente